

RAD ŠKOLA NA PODRUČJU DALMACIJE POD VLAŠĆU TZV. NDH U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA (1941—1945)

MATE ZANINOVIC
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 371 (497.18) (091)
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1988 - 02-27

Nakon aprilske katastrofe Kraljevine Jugoslavije između talijanske vlade i vlade NDH dolazi do sporazuma u Rimu, pa na dijelu Dalmacije koji je pripao Rimskim ugovorima (18. svibnja 1941) tzv. NDH formirane su tri velike župe: *Bribir-Sidraga* sa sjedištem u Kninu, *Cetina* sa sjedištem u Ornišu i *Dubrava* sa sjedištem u Dubrovniku.

NDH u stvari nije bila nezavisna od njenog proglašenja, jer je talijanska vojska okupirala područja Dalmacije koja su joj pripadala. Da su ova područja bila okupirana od Talijana, a nakon njihove kapitulacije (8. rujna 1943) i od Nijemaca, to nam najbolje svjedoče dokumenti, koje su školske vlasti upućivale ne samo prosvjetnim vlastima tzv. NDH (Ministarstvu bogoštovlja i nastave), već su ih slali i vojnim vlastima okupatora.

U toku drugog svjetskog rata osnovne i srednje škole radit će povremeno, prema prilikama u pojedinim područjima; školski dan bit će skraćen, nastavni sat će trajati 30 minuta, pa i manje. U pojedinim školama u kadrovskom pogledu nastupile su promjene, mnogi nastavnici su otpušteni, premješteni, proganjeni i hapšeni. Prosvjetna politika i rad škola potčinjen je nacističko-rasističkoj ideologiji, doneseni su mnogi zakoni, naredbe i propisi, pa i o utvrđivanju rasne pripadnosti itd. Odgoj i nastavni rad u školama podređuje se ustaškim načelima, sadržaj nastave se mijenja prema interesima vlastitih okupatora i fašističko-nacističke politike.

U srednjim školama učenici-antifašisti organiziraju i pružaju otpor takvoj prosvjetnoj politici, a posebno srednjoškolci u Kninu, Sinju i Dubrovniku. Mnogi prosvjetni radnici, učitelji i profesori, napustili su svoje dužnosti u školi, pa odlaze u partizanske jedinice, rade u narodnoj vlasti, organiziraju rad škola i narodno prosvjeđivanje na oslobođenim područjima Dalmacije, a nakon oslobođenja zemlje intenzivno se nastavlja rad škola na idejnim osnovama KPJ i narodnooslobodilačke borbe naših naroda.

Drugi svjetski rat (1939—1945) izazvale su fašističke sile, sile Osovine (Njemačka, Italija i Japan) u cilju ostvarivanja svjetskog gospodstva. Rat je pokrenut kao posljedica maksimalno zaoštrenih proturječnosti u epohi imperijalizma, čiji je osobit izraz bila pojava i jačanje fašizma. Zapadne sile (Francuska, Velika Britanija i SAD) do upada Njemačke u Poljsku 1. rujna 1939. godine vodile su politiku popuštanja prema silama Osovine uvjerenе da će one usmjeriti svoj glavni napad na SSSR.

Jugoslavenska vlada (Cvetković — Maček) je 25. ožujka 1941. godine sklopila pakt s Njemačkom, ali ga 27. ožujka 1941. narodi Jugoslavije odbacuju, i Hitler 6. travnja 1941. napada Jugoslaviju, koju istovremeno napadaju Italija, Mađarska i Bugarska). Nacistička Njemačka i njeni saveznici su razdijelili Jugoslaviju, ali ubrzo je došlo do općenarodnog ustanka protiv okupatora pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije.

Prilike na području Dalmacije pod tzv. NDH prije početka školske 1941/1942. godine

Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. godine između talijanske vlade i vlade NDH,¹ dio Dalmacije je Italija anektirala i na tome dijelu formirane su tri provincije: *zadarska* sa sjedištem u Zadru, *splitska* sa sjedištem u Splitu i *kotorska* sa sjedištem u Boki Kotorskoj. Školstvo i ostali resori potpast će pod talijansko zakonodavstvo, pa će svi zakoni koji su do tada važili u fašističkoj Italiji biti primijenjivani i na anektiranom području, a stanovnici tih područja postaju građani Italije. U školstvu će se djelovati prema dokumentu Carta della scuola (Povelja školstva) što je proklamiralo Veliko fašističko vijeće u palači Venezia u Rimu, a pod predsjedanjem Benita Mussolinija (15. veljače 1939. godine²).

Na dijelu Dalmacije koji je pripao Rimskim ugovornima tzv. NDH formirane su ove župe: Velika župa *Bribir-Sidraga* sa sjedištem u Kninu, Velika župa *Cetina* sa sjedištem u Omišu i Velika župa *Dubrava* sa sjedištem u Dubrovniku.

Velike župe su se dijelile na kotareve, pa su na području Velike župe Bribir-Sidraga djelovali školski kotarevi: Bosansko Grahovo, Drniš, Gračac i Knin; na području Velike župe Cetina; Brač, Hvar, Imotski, Makarska, Omiš i Sinj; na području Velike župe Dubrava; Bileće, Čapljina, Dubrovnik I i Dubrovnik II, Gacko, Ravno, Stolac i Trebinje. Školski kotar Metković je potpao pod Veliku župu Hum sa sjedištem u Mostaru.

Premda su školski kotari bili administrativno idealno zamišljeni, u mnogim školama navedenih kotareva pod vlašću tzv. NDH nije otpočeo rad, kao na primjer na području školskog kotara Bosansko Grahovo i na dijelovima Školskog kotara Gračac, jer su se ovi kotarevi od prvog dana ustanka, tj. od srpnja 1941. godine nalazili u središtima narodnog ustanka, nakon što su ustaše izvršile genocid nad narodom ovih krajeva.

Narod obuhvaćen ustankom razbježao se iz sela, u očuvanju golog

¹ Zbornik dokumenata NOB u Dalmaciji 1941—1945., knjiga 1, IHRP Dalmacije, dok. br. 167, str. 437.

² Dokument (na talijanskom i hrvatskom jeziku) objavljen u Službenom listu Guvernerata Dalmacije, god I, br. 4—5, od 1—5 rujna 1941, Izvor isti, str. 605—607.

života, koja su ustaše pljačkale i palile, pa su se i djeca nalazila u šumama i zbjegovima s odraslima. Tzv. NDH u stvari nije bila nezavisna od dana proglašenja nezavisnosti, jer je talijanska vojska okupirala područja Dalmacije koja su pripala NDH. Na području Velike župe Bribir-Sidraga sa sjedištem u Kninu, kamionima je dovezena talijanska vojska divizije »Sassari«, koja će se zadržati sve do kapitulacije Italije (8. rujna 1943.). I na područjima drugih velikih župa u Dalmaciji, sa sjedištem u Omišu i Dubrovniku, nalazile su se talijanske divizije u tzv. drugoj zoni.

Da su ova područja tzv. NDH bila okupirana od Talijana, a nakon kapitulacije Italije i od Nijemaca, svjedoče nam i dokumenti, koje su školske vlasti upućivale ne samo prosvjetnim vlastima tzv. NDH (Ministarstvu bogoštovlja i nastave), već su iste dokumente slali i vojnim vlastima okupatora.

Ipak, prosvjetne vlasti tzv. NDH poduzimaju mjere kako bi se škole i prosvjetna politika u cjelini podredili »novom poretku« i interesima ustaškog »pokreta«. Do kraja školske godine 1940/41. nakon uspostavljanja vlasti NDH, dio osnovnih škola je nastavio s radom. Isto tako i srednje škole koje su djelovale do preuzimanja vlasti NDH (gimnazija u Kninu, gimnazija u Sinju i Dubrovniku, Učiteljska škola u Dubrovniku, građanske škole u Druišu, Imotskom, Vrgorcu, Podgori, Starom Gradu, Hvaru, Metkoviću, Orebiću i Dubrovniku). Učenici završnih razreda građanskih škola, gimnazijâ i Učiteljske škole u Dubrovniku nisu polagali završne ispite 1941. godine tzv. spomen-svjedodžbom, a ostali učenici prelaze u viši razred bez obzira na broj negativnih ocjena. Spomen-svjedodžba kao i ratno školovanje posve će se negativno odraziti na obrazovanje učenika zahvaćenih ratom. U novoj školskoj godini 1941/42. intencija je bila da se nastavi započeti rad u školama, što je i bilo provedeno, ali usporedo s radom škola počinju i progoni naprednih učitelja, nastavnika i profesora Srba i Hrvata, kao i ostalih prosvjetnih radnika, antifašista i rodoljuba.

Škole će raditi i u toku rata, ali povremeno, prema prilikama u pojedinim područjima, jer će u mnoge školske zgrade useljavati vojne jedinice okupatora; neke školske zgrade će se pretvoriti u kasarne, pa će u njima biti stacionirane vojne jedinice okupatora, a u zgradu gimnazije u Kninu će jednim dijelom biti useljena divizija »Sassari«, pa će nastavnička zbornica ove škole služiti oficirima kao prostorija za ručavanje itd.

U školama se vrijeme školskog dana skraćivalo, pa se radilo dnevno dva do tri sata u jutarnjim i večernjim satima kada je bila manja opasnost od bombardiranja. Nastavni sat je trajao skraćeno, 30 minuta, pa i manje.

U pojedinim školama u kadrovskom pogledu nastupile su velike promjene. Od prvih dana tzv. NDH započeli su premještaji, otpuštanja iz službe, hapšenja, progoni; slijedili su zatvori, koncentracioni logori, mučenja i smrt. Ustaške vlasti su školstvo i prosvjetnu politiku potči-

nili nacionalističko-rasističkoj ideologiji, pa se to osjećalo na svakom koraku, ne samo u školama već i u svakodnevnom životu. Zakoni doneseni 1941. i 1942. godine u bitnim postavkama ne odudaraju od školskog zakona donesenog 1929. godine u Krajevini Jugoslaviji, jer su neki paragrafi doslovce prepisani iz tog školskog zakona. U školskom zakonu iz 1942. godine nalazimo i mnoge paragrafe iz školskog zakona koji je donesen još 1888. godine iz vremena omraženog Khuena Hedervarya.

U čl. 1. Nacrta zakona za pučke škole stoji: »Zadaća je pučke škole stvoriti hrvatskog čovjeka i hrvatsku ženu onim sredstvima, koja joj odgovaraju i koja odgovaraju ustaškim načelima.«³ Prema odredbi o osnivanju i organizaciji »Ustaške mladeži« od 4. studenoga 1941. godine sva do tada postojeća društva hrvatske mladeži prestala su djelovati, a njihovo članstvo se uključivalo u pojedine dijelove »Ustaške mladeži«, koja je sastavni dio ustaškog pokreta. »Ustaška mladež« je obuhvaćala omladinu od sedme do dvadeset i prve godine života.

»Ustaška uzdanica« je činila posebni dio »Ustaške mladeži«, a obuhvaćala je djecu osnovnih škola (od 7. do 11. godine života), dijelila se na mušku i žensku, a na čelu je stajao zapovjednik posebno za mušku, a posebno za žensku djecu. Cjelokupna omladinska organizacija pokušavala se organizirati prema uzorima omladinskih fašističkih organizacija u fašističkoj Italiji (»Balilla« i GIL) i u nacističkoj Njemačkoj (po uzoru na Hitler-Jugend) ali im to uvijek nije uspijevalo, jer napredna omladina, pokretana ilegalnim organizacijama SKOJ-a, suprotstavljala se na svakom koraku i na različite načine. Problem je bio i u tome što ustaški pokret nije imao ljude koji bi ciljeve ustaškog školstva htjeli i mogli ostvariti. I uza sav prinudni režim u manjini su bili pojedinci koji su sljedili ustaški pokret.

Vlasti NDH donosile su mnogobrojne zakonske odredbe, naredbe i ostale propise,⁴ pa bi nas samo nabranjanje ovih »odredaba« daleko odvelo, a spomenut ćemo: »Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda« od 4. lipnja 1941. br. 43 i s tim u vezi »Naredba ministra unutrašnjih poslova« br. 11572 od 9. lipnja 1941. godine, koja je bila dostavljena Ministarstvu bogoštovlja i nastave »o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i voditelja slobodnih akademskih zvanja.«⁵

Spomenuta odredba i obrazac tiskanice za izjave o rasnoj pripadnosti dostavljena je svim školama na teritoriju NDH. Zahtjevi koji se u tom obrascu iznose ispod svakog su ljudskog dostojanstva.⁶

Pod vlašću NDH u školama se odgoj i nastavni rad podređuju ustaškim načelima, kao što smo naprijed istakli, pa su uvedeni novi (nastavni planovi i programi, ili kako su ih nazivali »Naučne osnove«, u

³ AH, Hrvatski sabor, Odbor za nastavne poslove, VII sjednica Nastavnog zbora od 21. travnja 1941 — kut. 29, str. 947.

⁴ Zakonske odredbe provedbene naredbe i ostali propisi u upravi nastavne struke, knjiga I, Zagreb, 1942.

⁵ AH, Zakonska odredba br. 11572 od 9. lipnja 1941, Opći spisi.

⁶ Isto, str. 131—133.

kojima je na prvom mjestu vjeronauk. »Naučne osnove«, već od osnovne škole, bile su prožete raspirivanjem nacionalne mržnje te odgojem djece i omladine u vjernosti i poslušnosti ustaškom »pokretu«. Tiskani su novi udžbenici za osnovne škole, a poduzimaju se mjere kako bi već kod djece i omladine razvijali mržnju prema naprednim tradicijama i težnji za slobodom.

Školske knjige su bile napisane prema novim »nastavnim osnovama«. U prvom razredu je početnica u kojoj se nalazila i čitanka. Čitanke su imale nove razive, za I razred zvala se »Moj dom«, u II razredu »Moj zavičaj«, u III razredu »Moja domovina«, a u IV razredu »Za dom spremni«.

Pored četverorazredne pučke (narodne) škole, djelovale su i *produžne škole*, a njih su pohađala djeca koja neće nastaviti školovanje u srednjim školama, s težnjom da se uspostavi veza između škole i života. Za produžne škole izrađene su i nove »nastavne osnove«, posebno za seosku produžnu školu, a posebno za djecu u gradovima. Seoska produžna škola trajala je dvije godine, a imala je gospodarski smjer. »Nastavna osnova« produžne osnovne škole u gradovima imala je zadatak da učenike u gradovima »uvede u život«, ukoliko neće nastaviti školovanje u srednjim školama, a niti ići u obrt.

Prema tome osnovna škola u tzv. NDH bila je šesterorazredna, a sastojala se od četiri razreda osnovne i dva razreda produžne škole. Naime, četverorazredna škola bila je obvezatna, a dva razreda produžne bila su za djecu koja neće nastaviti školovanje, a ne odlaze u obrt. Kao što je naprijed istaknuto, u seoskoj produžnoj školi više pažnje se usmjeravalo gospodarstvu, a u gradskim produžnim školama težilo se uputiti djecu u gradski život.

*
**

Na području Dalmacije pod tzv. NDH koja je bila podijeljena na velike župe sa sjedištima u Kninu, Omišu i Dubrovniku, uvjeti za rad škola bili su različiti, pa nije moguće govoriti o jednakom stanju, budući da je svaki okupirani dio (velika župa) Dalmacije imao svoje specifičnosti što je ovisilo o narastanju NOP-a u pojedinim dijelovima ovoga kraja, o prilikama prije okupacije i daljnjem rastu i razvoju NOB-e. Zato ćemo razmatrati osnovno, pa srednje školstvo po pojedinim područjima, tj. velikim župama okupirane Dalmacije.

Rad osnovnih škola pod tzv. NDH na teritoriju Dalmacije

Na području Velike župe Bribir-Sidraga (sa sjedištem u Kninu) osnovne škole su nastavile s radom i nakon dolaska talijanske vojske do kraja školske godine 1940/41. Međutim nova školska godina 1941/42. nije

počela radom u svim krajevima jednako, tj. u isto vrijeme, a u pojedinim područjima ove velike župe osnovne škole nisu niti otpočele radom (područje kotareva Bosansko Grahovo i Gračac). Narodni ustanak u Drvaru, u srpnju 1941. godine, zahvatio je cijelo područje Bosanskog Grahova i dijelove Gračaca, pa se dio naroda razbježio po šumama, a dio se sklonio u Kninu, gdje se i nastanio (stanovali su kojekuda, u barakama, vagonima i dr.). Uvjeti za rad osnovnih škola nisu bili pogodni, jer su i djeca s roditeljima tražila skloništa od ustaša, koji su provodili genocid nad narodom ovih krajeva. Tek nakon smirivanja i povratka dijela naroda u svoje domove moglo se u toku 1942. godine misliti i na otvaranje osnovnih škola, ali više ne pod vlašću ustaša već pod novom vlašću, narodnooslobodilačkim odborima, koji su se osnivali na oslobođenim područjima ovih krajeva u kojima se formira nova narodna vlast.

Osnovne škole na području velike župe (sa sjedištem u Kninu. Radile su samo u Kninu, Drništu i povremeno u većim mjestima i selima u kojima su se nalazile vojne jedinice okupatora (ustaša, domobrana, a kasnije i četnika). Vojske bi zaposjele školske zgrade za svoj smještaj, tako da su škole radile u privatnim zgradama, a u većini sela nisu radile već bi se učitelji povukli u Knin i Drniš, gdje bi se zaposlili u administraciji ili na drugim različitim dužnostima. Jedan dio učitelja je odlazio i u partizanske jedinice, a u školama gdje se pak radilo, ako vojske nisu zaposjele prostorije, učitelji su radili po direktivama NOP-a, koji se širio od prvih dana ustanka u ovom kraju.

Mnogi učitelji koji su radili u osnovnim školama u tzv. drugoj zoni (koju su okupirale talijanske vojske), opirali su se ustaškoj ideologiji i duhu koji su trebali provoditi u školi, stoga su mnogi učitelji, kao što je naprijed istaknuto, odlazili u partizane i djelovali bilo u NOV ili su radili na organiziranju narodnog prosvjećivanja na oslobođenoj teritoriji.

Prosvjetni i kulturni rad u duhu NOB-e na okupiranoj teritoriji sjeverne Dalmacije sve do ljeta 1943. godine bio je malih razmjera, jer je vlast imao okupator, a nedostajalo je kadrova koji bi na široj platformi organizirali prosvjetni rad. U duhu NOB-a radilo se u partizanskim jedinicama i u krajevima kuda su prolazile i duže se zadržavale partizanske jedinice. Sav taj rad svodio se na narodno prosvjećivanje u raznim oblicima: čitanje partizanske štampe, opismenjavanju nepismenih boraca, održavanje općeobrazovnih, partijskih i skojevskih tečajeva, a ponekad su se održavale diletantske priredbe s recitacijama, pjesmama i igrokazima. Česti neprijateljski upadi u netom oslobođena naselja i poluoslobođene krajeve onemogućili su i otežavali započeti rad na narodnom prosvjećivanju.

I na području Velike župe Cetina, sa sjedištem u Omišu, osnovne škole nastavile su s radom nakon proglašenja tzv. NDH, pa su radile do kraja školske 1940/41. godine, ali u novoj školskoj 1941/42. godini rad

Tabelarni pregled škola na području Dalmacije pod tzv. NDH u školskoj 1941/42. godini*

Broj	NAZIV	Sjedište	I. srednje škole II. učiteljske III. građanske IV. pučke škole V. Zabavište																				
			Broj škola	Broj nastav- nika	Broj đaka	Broj đaka na 1000 stanov.	Broj škola	Broj đaka	Broj nastav- nika	Broj đaka	Ukupno	Posebničke	Prosječno 1 šk. na 1 km ²	Broj učit.	Ukupno	U poseb. školama	Na 1000 stanovnika	Na 1 školu	Broj djece	Broj zabavišta			
1.	Bribir-Sidraga	Knin	1	14	213	1.9	-	-	-	1	7	130	87	-	52	198	5.921	-	52	160	60	2	89
2.	Cetina	Omiš	4	43	938	3.8	-	-	-	8	57	803	237	3	17	397	24.281	249	98	97	61	9	499
3.	Dubrava	Dubrovnik	3	60	847	4.5	1	8	189	3	58	922	204	2	24	224	8.212	213	43	40	37	9	384

* Podaci prema Iskazu učitelja i škola za 1941/42. školsku godinu, PA HŠM, Zagreb, Kutija škole u Dalmaciji

osnovnih škola nije otpočeo u isto vrijeme, jer su okupatorske vojske zaposjele školske zgrade i u njih se uselile.

U toku 1942. godine NOP je bio vrlo intenzivan na području srednje Dalmacije. Pored uspješnih borbi partizanskih jedinica protiv talijanskih okupatora (pomaganih od ustaša i četnika), na ovom području vodila se uporna borba za svakog čovjeka i svako naselje. Usporedo se utjecalo na prosvjetne radnike koji su djelovali pod okupatorom u osnovnim školama na kopnenom dijelu ovoga područja i na otocima Braču i Hvaru.

Jedan broj prosvjetnih radnika u Cetinskoj krajini (sinjskog kotara) bio je i ranije naklonjen KPJ i njenoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, npr. prof. Danica Grubišić Čabo i njena sestra učiteljica Cecilija iz sela Jabuke, Marko Turić, učitelj iz Udovičića, Vinko Lalić, učitelj u Hrvacima, Antica i Petar Popović, učitelji iz Gale, Pavao Kremenić, učitelj u Brnazama i Glavici, Ante Jelavić, Jozo Boko, Branko Grabovac, učitelj u Turjacima i mnogi drugi.

Potkraj 1942. godine počele su djelovati partizanske škole na području sinjske krajine u selima: Ruda, Podi. Rože, Ljut, Korita, Bravčev Dolac, Zelovo, Vedrinama, Maovice, Gala i još nekima. Prve partizanske škole koje su počele s radom u sinjskoj krajini često su bile prekidane upadima okupatora, ustaša i četnika, koji su nemilosrdno uništavali narod, palili sela, pljačkali, klali i odvodili narod u djecu u koncentracione logore. Na području sinjske općine okupator je spalio i demolirao zgrade osnovnih škola u selima Brnazama, Turjacima, Udovičićima, Košutama, Trilju, Krušvaru, a i zbog vođenja borbi između partizanskih jedinica s neprijateljskim vojskama spaljene su školske zgrade u Satriću, Potravlju, Otoku, Budimirima i drugim mjestima.⁷

Za daljnji razvitak narodnog prosvjeđivanja i rad osnovnih škola na oslobođenim dijelovima Dalmacije veliko značenje je imalo osnivanje NOO-a Dalmacije (Livno 26. i 27. siječnja 1943. godine, a od jeseni iste godine nazivat će se Oblasni NOO za Dalmaciju) i njegova Prosvjetnog odjela. U svibnju 1943. godine u Prosvjetnom odjelu NOO-a Dalmacije izrađen je *Nastavni plan i program za osnovne škole*,⁸ što je također imalo veliko značenje za rad partizanskih škola u prvoj polovini 1943. godine. U prvim partizanskim školama formiraju se organizacije pionira (Pionirska organizacija formirana je na I kongresu USAOJ-a u Bihaću, 26. i 27. prosinca 1942.) i »dječje samouprave«, putem kojih se kod djece razvijao smisao za samostalni rad i svjesnu disciplinu.

Od kolovoza 1943. godine, kada je formiran Prosvjetno-kulturni odjel sinjskog Kotarskog NOO-a, kulturno-prosvjetni rad postaje potpunije organiziran, pa i uspješniji; osnovne škole pod vlašću NDH radile su samo u Sinju, a povremeno u većim mjestima sinjske općine.

⁷ Podaci prema istraživanjima učitelja Petra Popovića, koji sada živi u Biogradu n/m.

⁸ Privremeni nastavni plan i program, umnožio Kotarski NOO Makarska, Muzej revolucije u Makarskoj.

I na drugim dijelovima Velike župe Cetina djelovale su osnovne škole pod vlašću tzv. NDH, ali usporedo i u duhu NOP-a, koji se vrlo intenzivno širio na Mosoru, biokovsko neretvanskom području i na otocima Hvaru i Braču. Osnovna škola u Omišu radila je sa skraćenim satima i s više prekida (sa maksimalno do 195 učenika od I do IV razreda). Na području omiškog kotara osnovna škola Donji Dolac radila je do travnja 1942., a osnovna škola Grabovac (pripadala kotaru Imotski), do proljeća 1943. godine s oko 100 djece u šest razreda. U Grabovcu su školsku zgradu u proljeće 1943. godine Talijani zapalili. Do toga vremena radile su i osnovne škole u Trnbusima i Srijanima sa dva odjeljenja. Isto tako rade osnovne škole u Svinišću, Kučićima, Naklice i Slime, Zeževica Prinja i Tugare, ali u radu ovih škola dolazilo je i do prekida, jer su u ovom kraju partizanske jedinice napadale okupatore i domaće kvisinge, koji su zlostavljali narod i palili školske zgrade.

Na području Vrgorca u toku NOR-a djelovala je osnovna škola u Vrgoreu, pa je ovu školu posjećivalo do 120 djece od I do IV razreda (neko vrijeme radili su i peti i šesti razredi). Pored toga u Vrgoreu je radila i Građanska škola koja je u sva četiri razreda okupljala do 100 djece. Ova škola je imala ratarsko-poljoprivredno usmjerenje, a radila je do 15. srpnja 1942. godine. Osnovne škole Kljenak, Duge Njive, Stilja, Prapatnice, Zavojane, Raščane, Veliki Prolog, Podprolog, Orah i Poljica radile su neredovito s prekidima, sve do kraja školske godine 1942/43. Na području Vrgorca vodile su se borbe između okupatora i partizanskih jedinica, pa su i škole radile neredovito, neke školske zgrade su bile spaljene, stanovi učitelja opljačkani (Prapatnice), u školske zgrade uselili Talijani itd.

Biokovsko-neretvansko područje (pripadali su mu Vrgorac s Imotskim te Makarska s otocima Hvarom i Bračom), gdje su se vodile uspješne borbe protiv okupatora i domaćih kvisinga, bilo je 1942. i u tijeku 1943. velikim dijelom oslobođeno, pa su nesmetano mogle raditi osnovne škole pod kontrolom NOO-a. Do 1943. godine osnovne škole su radile više ili manje pod vlašću NDH, ali utjecaj NOP-a na ovome području bio je vrlo intenzivan. Ilegalni rad učiteljske organizacije imao je veliki utjecaj na učitelje, koji su radili pod vlašću NDH, jer su već od sredine 1942. godine radili zapravo u osnovnim školama po direktivama, NOP-a. U ilegalnom radu veliki utjecaj među učiteljima imali su Marin Franičević i Ivo Carić.

Na području Biokova već u 1942. godini osnovne škole u Zaostrugu, Podacima, Podgaće, Dražica, Igrane, Živogošće, Drvenik, Brist i Kozica, a na otoku Hvaru osnovne škole u Brusju, Grablju, sv. Nedjelji, Jelsi (osnovna i građanska škola), Starom Gradu, Rudine, Dol, Vrboska, Sućuraj, Zračće, Vrbanj, Svirće, Vršnik, Pitve, Pitovskoj Plaži, Polica, Zastrazišće i Bogomolje rade po direktivama NOP-a. U svim navedenim mjestima radile su osnovne škole sa stručnim učiteljima, koji su se već u prosincu 1942. godine sastali na konferenciji učitelja u Pitvama (kuća Frane Dubokovića) i raspravljali o radu u školi prema uputama

NOP-a. Ovom konferencijom je rukovodio Marin Franičević, a smatra se prvom konferencijom učitelja na kojoj se raspravlja u duhu NOP-a.⁹

Na području Imotskog kotara isto tako su radile osnovne škole po direktivama NOP-a, a održavane su i konferencije učitelja cijeloga kotara. Na ovim konferencijama raspravljalo se o novonastalim uvjetima rada. Konferenciji učitelja kotara Makarske održanoj u prosincu 1942. godine prisustvovao je dr. Miloš Žanko. Na konferenciji se raspravljalo o nastavnom radu, pa su učitelji dobili smjernice za daljnji rad s djecom. U jednom dijelu osnovnih škola na području Makarske radili su omladinci, koji se nisu školovali za rad u osnovnim školama, ali njihov zanos i pomoć stručnih učitelja, koji su im pomagali u radu, nadoknađivali su njihovu stručnu spremu.

U toku IV i V neprijateljske ofanzive, u prvoj polovici 1943. godine narod srednje Dalmacije je stradao od okupatora i domaćih izdajnika. Partizanske jedinice su se povukle s Vrhovnim štabom i borile se na Neretvi i Sutjesci, ali na biokovsko-neretvansko područje i na otoku Hvaru radilo se pod kontrolom NOO-a koji su, uz pomoć preostalih partizanskih jedinica, nastojali održati NOP. To se može zaključiti iz izvještaja Okružnog komiteta KPH za Makarsku, u kojem stoji: »Kulturno-prosvjetna sekcija, Škole, kojih je ranije bilo otvoreno preko 20 u ovome kotaru, sada su napuštene, jer ni jedno tlo nije osigurano, svaki čas postoji mogućnost da neprijatelj upadne malim snagama u sela.«¹⁰

U jednom dokumentu stoji i slijedeće: »7. Ukazati punu pomoć i razumijevanje prosvjetnim sekcijama, odnosno punu podršku i razumijevanje podizanju djece u škole, urednost i čistoća škole i djece, ishrana učitelja, suradnja i podrška nastojanjima učitelja, neka nam bude stalno na pameti.«¹¹

I na otoku Braču, koji je pripadao Velikoj župi Cetina, radile su osnovne škole pod vlašću NDH sve do kapitulacije Italije 8. rujna 1943. godine, a učitelji su bili pod utjecajem NOP-a, ali do detaljnijih podataka o njihovom radu nismo mogli doći. Tek nakon odlaska Talijana Kotarski NOO Brač na svojoj konferenciji od 10. studenoga 1943. godine raspravlja i o prosvjetno-propagandnom odsjeku i radu osnovnih škola u Selcima, Gornjem Humcu, Nerežišću, zaseoku Vrh kod Selaca. Na spomenutoj konferenciji bira se komisija za otvaranje osnovnih škola, pa

⁹ Podaci prema provedenoj anketi i istraživanjima 1982. godine u suradnji s Ivanom Martinovićem, nastavnikom i Mate Zaninović, *Hvar u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, IHRPD, Split, 1987, str. 507—527.

¹⁰ Okružni komitet KPH za Makarsku, 19—20. kolovoza 1943. Polaražinskom KPH za Dalmaciju. Politički, organizacioni, financijski izvještaj za razdoblje od 1. svibnja do 1. kolovoza 1943. Fond CK u Arhivu IHRP Hrvatske u Zagrebu.

¹¹ Dokument se nalazi u Muzeju revolucije u Makarskoj.

će i na otoku Braču djelovati osnovne škole po direktivama NOP-a sve do oslobođenja ovoga otoka.¹²

I na području Velike župe Dubrava,¹³ sa sjedištem u Dubrovniku, osnovne škole su nakon proglašenja tzv. NDH otpočele s radom u uvjetima koji su bili nametnuti ratnim vihorom. Dolazile su direktive, naredbe i upute tadašnjih vlasti koju je uspostavio okupator, ali u svemu kod dubrovačkog učiteljstva i velikog dijela drugih prosvjetnih radnika vladao je oprez što se odražavalo u taktiziranim aktivnostima. Okupacija se nije ravnodušno podnosila, pa tako ni odluke narodnih izdajnika. Izvođenje nastave prilagođavalo se bez obzira na službeno iskrivljene činjenice u novim udžbenicima i u provođenju propagande. Bilo je slučajeva i otvorenog reagiranja pojedinih učitelja na propagandu koju su provodili pojedini svećenici u svojim župama. Nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez (22. lipnja 1941.) bilo je učitelja koji su izjavljivali kako je sada sve gotovo. Na te riječi im se odgovaralo: »Rat je tek počeo!« Tim riječima je dosta i odvažno kazano u onim prilikama.

U toku okupacije Dubrovnika i njegova područja, tj. od osnivanja tzv. NDH u travnju 1941. godine do oslobođenja Dubrovnika 18. listopada 1944. godine, učitelji dubrovačkog područja u velikoj većini bili su (i ostali) uz svoj narod. Isto tako i jedan dio nastavnika u srednjim školama u Dubrovniku. Dio prosvjetnih radnika bio je pozivan u početku rata u vojnu rezervu i u domobranstvo, ali su se na različite načine izvlačili, vraćali se i odlazili u ilegalnost, u partizane, ili su iz domobranstva materijalno i oružjem pomagali NOP. U toku NOB-e u mnogim osnovnim školama u Dubrovniku i dubrovačkom području održavala se partizanska veza, a na tim vezama radili su mnogi učitelji i učiteljice, među kojima su se posebno isticali: Marija Šutić, Nikola Škrabo, Vicko Glumičić, Ivica Kresić, Radoslav Petrović, Viktor Jančić, Petar Franulović, Anuška Novaković, Marko Milković, Rikard Mišurac i drugi.

Premda su se vojske okupatora nalazile na dubrovačkom području i u Dubrovniku, škole su u školskoj godini 1941/42. nastavile s redovitim radom, ali ne u istom broju kao i prethodne školske godine. Prema izvještaju županijskog školskog izvjestitelja za drugo polugodište školske godine 1941/42. osnovne škole su bile pregledane od 3. svibnja do 29. lipnja 1942. godine. Iz spomenutog izvještaja vidljivo je da je radilo 70 osnovnih škola i jedna privatna, a sve osnovne škole su imale 103 odjeljenja, što je znatno manje od stanja u prethodnoj školskoj godini. Županijski školski izvjestilac navodi 113 učitelja čiji je rad pregledao, a samo šest učitelja je ostalo neocijenjeno (...) »radi bolesti ili odlaska u vojsku«, a samo jedan učitelj, s njegova područja je otpušten (Rado-

¹² Podaci Nikica Karmelić (58420 Bol na Braču) piscu ovog rada, 15. prosinca 1980.

¹³ Podaci PA Hrv. škol. muzej u Zagrebu, kuć. Oblasni NOO za Dalmaciju.

slav Petrović, iz osnovne škole Čepikuće), a tri učitelja su radila manje od dva mjeseca. Na kraju izvještaja stoji (...) »pregled u ostalim kotarevima ove Velike župe i nije bilo moguće izvršiti radi tamošnjih izuzetnih prilika i *potpune nesigurnosti za život*« (potcrtao M. Z.). Spomenuti navodi županijskog školskog izvjestitelja kazuju nam da je NOP obuhvatio i Dubrovnik i njegovo područje već sredinom 1942. godine. To potvrđuje i riječi županijskog školskog izvjestioca na kraju spomenutog izvještaja (...) »Velika je župa bila ovlasila tamošnje školske nadzornike, da to urade, ali se može pretpostaviti, da to nijesu uradili s razloga prije navedenog.«

U toku NOR-a sve se više zapaža nedostatak hrane, što je izazivalo nemir u narodu, a utjecaj KPJ nailazio je sve više na podršku među radništvom, građanima i inteligencijom. Naročito je bila aktivna omladina, jer je SKOJ osobito među radničkom omladinom i srednjoškolicima razvio aktivnost i podizao revolucionarni duh. Omladina je sve češće napuštala Dubrovnik i priključivala se borcima NOV i POJ koji su se nalazili u Hercegovini, na Pelješcu, u Konavlima, na dubrovačkim otocima ili su odlazili na biokovsko-neretvansko područje, pa i u druge udaljenije krajeve.

I pored neredovitog održavanja nastave u pučkim (narodnim školama, mnoge osnovne škole već od 1941. godine nisu počele raditi pod vlašću NDH, ali prosvjetne vlasti uporno su vodile statističke podatke

Osnovne škole i zabavišta pod tzv. NDH u Dalmaciji škol. god. (1941—1943)¹⁴

Tekući broj	Velika župa i sjedište	Površina km ²	Stanovnika 1931.	Izračunan br. po natalitetu na dan 31. XII 1941.	Ukupno	Br. škola	Br. privatnih	Od toga	Broj učenika		Zabavišta					
									Od toga	Prosječ.						
									Na posebnim školama (privatnim)	Na 1 školu	Prosječ.	1.000 stanovnika	Na 1 nastavnika	Broj zabavišta	Broj djece	
1.	Bribir-Sidraga (Knin)	1.91823	87.353	112.914	87	-	52	231	198	5.921	-	160	52	60	2	89
2.	Cetina (Omiš)	4.12312	212.690	248.884	237	3	17	439	397	24.281	249	97	98	61	9	499
3.	Dubrava (Dubrovnik)	4.95647	164.355	190.413	204	2	24	323	224	8.212	213	40	43	37	9	384

o radu pučkih škola, pa ćemo i mi navesti spomenute podatke za osnovne škole koje su se nalazile na području okupirane Dalmacije.

Pučke škole i zabavišta u okupiranoj Dalmaciji (1941—1943)¹⁴

Uz naprijed navedeni tabelarni pregled i izvještaj o stanju škola na području NDH, stoji kako je premalen broj pučkih škola i pomanjkanje učiteljskog osoblja, a mnoge školske zgrade (osobito starije) ne odgovaraju zdravstvenim zahtjevima i uvjetima: trošne su, vlažne, mračne ili pretijesne. »Bolno pitanje jest i pomanjkanje stanova za učiteljsko osoblje. U mnogim selima postoji u školi stan samo za upravitelja škole, a ostalo učiteljsko osoblje mora stanovati u posebničkim (privatnim, primjedba M. Z.) kućama i stanovima, koji često ne odgovaraju ni najobičnijim zdravstvenim uvjetima ili se pak u selu ne mogu dobiti stanovi ni za samce, a kamo li za obitelji.«¹⁵

Od *nižih srednjih škola* na području Dalmacije pod tzv. NDH djelovale su *građanske škole*, koje su imale tri smjera: trgovački, trgovačko-veleobrtnički i poljodjelski. U ovim školama školovanje je trajalo četiri razreda, a nakon položene male mature učenici su se mogli opredijeliti u stručne škole. Uz ove škole bile su predviđene radionice i vrtovi, što uvijek nije bilo ostvareno. Nastavni plan i program građanskih škola (»nastavna osnova«) ostao je uglavnom kao i onaj prije rata. Na području okupirane Dalmacije koji je potpao pod tzv. NDH građanske škole djelovale su u slijedećim mjestima:¹⁶

Red. br. i mjesto škole	Smjer građanske škole	Stanje 1941/42.	
		Učenika	nastavnika
1. Čapljina	poljod.	292	12
2. Drniš	trg.-veleobrtni	130	7
3. Dubrovnik (m)	«	188	9
4. Dubrovnik (ž)	trgov.	96	8
5. Hvar	trg.-veleobrtni	65	9
6. Imotski	poljod.	91	8
7. Jelsa	«	110	6
8. Makarska	trgov.	112	7
9. Metković	«	216	11
10. Orebić	«	61	7
11. Podgora	poljod.	60	5
12. Stari Grad	«	68	7
13. Supetar	trgov.	95	8
14. Vrgorac	poljod.	103	7

¹⁴ Tabelarni pregled prema podacima koji se nalaze u PA HŠM, kut. Oblasni NOO za Dalmaciju.

¹⁵ Isto

¹⁶ Isto

I građanske i pučke škole u okupiranoj Dalmaciji nisu radile redovito, a mnoge škole ovog tipa, nakon dolaska partizana u mjesto, prestajale su s radom ili su nastavljale rad kao niže srednje škole (Hvar, Jelsa i Stari Grad), ali prema idejnim smjernicama NOP-a. Građanska škola u Podgori bila je zatvorena od ustaških vlasti već u lipnju 1942. godine. O razlozima zatvaranja ove škole bivši direktor piše: (...) »u to doba položaj prosvjetnih radnika u Podgori bio je težak i rizičan. S jedne strane narod i partizani, s druge ustaška vlast u Makarskoj. Trebalo je puno takta i umještosti da sačuvate školu i sebe.«¹⁷

(...) »Iznjet ću neposredni povod za zatvaranje škole u Podgori. Jednog dana sam rekao učenicima da donesu bočice crnila i pera, da će pisati zadaću iz hrvatskog jezika. Oni su sutradan podranili u školu i Pavelićeve slike u razredima su im služile kao meta gađanja bočicama crnila. Možete zamisliti kakvi su bili zidovi i razred... Nisam ni smio, ni htio prijaviti vlastima u Makarskoj, a ne prijaviti značilo je izložiti se teškoj opasnosti. Snašao sam se, i tako spasio sebe i učenike. Zamolio sam podvornicu da prešuti, da me je obavijestila, a ja sam umjesto u školu otišao parobrodom u Makarsku. Pri iskrcaju sam saznao da je 'vlast' već obavještena, a ja kao upravitelj ništa ne znam? Nekoliko dana kasnije dobili smo brzojavno naređenje Velike župe u Omišu da se škola zatvori, a nastavnici povuku u Makarsku.«¹⁸

Rad srednjih škola pod tzv. NDH na teritoriju Dalmacije

U srednjim školama na dijelu Dalmacije pod tzv. NDH dolazi do izmjena u sadržaju nastave, pa je iz nastavnih programa isključena srpska literatura i srpska povijest, a zemljopis Srbije sveo se na najmanju mjeru. Učenici su u povijesti hrvatskog naroda učili kako su Hrvati podrijetlom Goti i time su, prema rasističkoj teoriji koju je proklamirao Hitler, uvršteni u »viševrijednu rasu«. U nastavi opće povijesti težište je bilo na povijesti fašističkih zemalja kao i na interpretiranju fašista. U srednjim školama od stranih jezika na prvom su mjestu njemački i talijanski jezik, ali je nakon kapitulacije Italije talijanski jezik bio ukinut. U ostalim predmetima nastavni plan i program, odnosno »naučne osnove«, kako su se nazivale, nije bitno mijenjan.

Od srednjih škola na području Dalmacije pod vlašću tzv. NDH radile su *realne gimnazije* u Dubrovniku, Kninu i Sinju, te novootvorena u Imotskom; *trgovačka akademija* u Dubrovniku i novootvorena u Makarskoj; u Dubrovniku je nastavila s radom *učiteljska škola*, ali od petorazredne, radi kao četverorazredna; u Dubrovniku je radila i *trgovačko-pomorska škola*; muške *obrtne škole* radile su u Makarskoj, Opu-

¹⁷ Iz pisma prof. Mate Alfirevića, bivšeg upravitelja Građanske škole u Podgori, direktoru Osnovne škole »Srećko Borić«, Bogoslavu Mrtkušiću. Pismo je upućeno 11. studenoga 1979. god.

¹⁸ Isto

zenu, Selcima na Braću i Sinju, a ženske obrtne škole u Bolu na Braću, Cavtatu, Čapljini, Dubrovniku, Hvaru, Jelsi, Janjini, Mandaljeni kod Dubrovnika, Makarskoj, Metkoviću, Omišu i Sinju, a niža trgovačka škola radila je u Imotskome.¹⁹

Kao što je već istaknuto za osnovne škole, tako su i srednje radile povremeno i selile se iz zgrade u zgradu, jer bi se vojske okupatora i kvivlinga useljavale u školske zgrade. Radilo se dva do tri sata (30 minuta) dnevno, i to u ranim jutarnjim i večernjim satima. Ratne prilike utjecale su i na vrlo slabo znanje koje se stjecalo u toku rata, kao i u ostalim školama tzv. NDH.

Od prvih dana vlasti NDH u svim srednjim školama okupirane Dalmacije uslijedili su premještaji, otpuštanja iz službe, hapšenja i progoni. Politička struktura prosvjetnih radnika, koji su ostali na svojim radnim mjestima u srednjim školama bitno se izmijenila. U svim zbornicama prosvjetni radnici su se podijelili u dva protivna tabora: prvi, posve malobrojan, bio je na strani ustaške vlasti, a u drugi su se svrstali prosvjetni radnici koji su do tada pripadali političkim strankama predratne Jugoslavije. Solidarna konfrontacija ustaštvu očitovala se u konspirativnom sakupljanju »crvene pomoći«, sanitetskog materijala, odjevnih predmeta i različitih drugih potrepština, te u slanju prikupljenog materijala partizanima na oslobođeni teritorij, u preodgajanju, u skrivanju i zaštiti ugroženih drugova, u suradnji s učenicima i sa SKOJ-em, kao i u suradnji s NOP-om na druge načine.

Život u navedenim mjestima, gdje su djelovale srednje škole bio je težak i za prosvjetne radnike i za učenike — srednjoškolce. Tokom okupacije u Kninu život i rad u Gimnaziji nije ništa bolji nego život u gradu. Nije se poštovao školski imunitet, okupator (kao i domaće snage) bi dolazio u školu, hapsio učenike, a dijelu učenika bilo je i zabranjeno pohađati školu. Odmah po dolasku ustaške uprave u kninsku gimnaziju, zabranjene su postojeće omladinske organizacije i školska udruženja, a osniva se »Ustaška mladež«, »Hrvatska krila« i »Hrvatski junaci«.

»Tadanja vlast u Kninu rukovodeći se koncepcijama i ideologijom njemačkih i italijanskih saveznika, ovdje u Kninu vodi posebnu politiku prema srpskom stanovništvu. Učenicima pravoslavne vjere zabranjuje se pohađanje škole, a dolazi i do otpuštanja službenika Srba sa Gimnazije... Ne samo školska vlast, već i gradska, usmjerava svoju aktivnost oko pridobivanja omladine za svoju ideologiju, zato munjevitno rade oko organiziranja političkih organizacija u Kninu. No njihov rad na tom polju nije imao uspjeha ni u gradu... nitko se od učenika, a ni profesora nije htio primiti vodstva tih organizacija... našoj mladeži u Kninu fali vodstvo, a među našim nastavnicima i učenicima nema takvih pojedinca, koji bi htjeli ili mogli to na se primiti.«²⁰

¹⁹ PA HŠM, Kutija Oblasni NOO za Dalmaciju.

²⁰ *Gimnazija u Kninu 1935—1965*. Almanah, Knin, MCMLXVIII, str. 41—65.

Među kninskim gimnazijalcima bio je vrlo razgranat i intenzivan antifašistički pokret iniciran organizacijom SKOJ-a, koja je djelovala u dubokoj ilegalnosti. Uprava Gimnazije nije mogla ovome radu doći na kraj, a to se nastavilo i pod okupacijom Nijemaca, sve do oslobođenja Knina (3. prosinca 1944.). Ograničenost prostora ne dozvoljava nam potpunije prikazati ovu borbu srednjoškolaca i nastavnika kninske Gimnazije u toku okupacije.

Đaci *Državne realne gimnazije u Sinju* i prije proglašenja tzv. NDH bili su obuhvaćeni antifašističkim pokretom. Nakon dolaska Talijana u Sinj zgrada sinjske gimnazije pretvorena je u bolnicu, pa je početkom školske godine 1941./42. rad ove škole otpočeo u zgradi Surić-Tripalo na Zankovoj glavici. Te školske godine jedan broj učenika Gimnazije u Sinju već se borio i poginuo u borbama protiv Talijana i domaćih kvislunga. Velika većina učenika od trećeg razreda pa na više nije htjela pozdravljati fašističkim pozdravom, iako su od ustaša bili prisiljavani i maltretirani.

Kako se NOR rasplamsavao i jačao NOP, sve više učenika sinjske gimnazije opredjeljivalo se i odlazilo u NOV. Tako je od 1941. godine do oslobođenja Sinja (25. listopada 1944) u borbama na Dinari, Neretvi, Sutjesci i sve do Trsta sudjelovalo oko 220 gimnazijalaca od kojih je blizu 50 poginulo, a u neprijateljskim zatvorima bila su 42 učenika. U sinjskoj zloglasnoj Radiji najokrutnije su mučeni: Ivo Čatipović, Ivek Sladović, Gabra Gunjača, Vjera Jurić, Darka Božić, Jokić Poljak i drugi.

Više sinjskih gimnazijalaca nosioci su Spomenice 1941. godine, a za sjećanje poginulih gimnazijalaca osnovne škole u Sinju nose imena svijetlih likova, kao što su Jozo Vrdoljak-Čičo i Ante Acalija.

Omladinski antifašistički pokret predvođen ilegalnom organizacijom SKOJ-a i KPJ bio je razvijen i u drugim mjestima u kojima su djelovale i radile srednje škole u okupiranoj Dalmaciji, a osobito u Dubrovniku, gdje je bilo najviše srednjih škola. Ilegalna djelatnost prosvjetnih radnika u Dubrovniku među srednjoškolskim nastavnicima bila je okupljena oko profesora Franje Hrabaka.

Srednjoškolska omladina u Dubrovniku tokom okupacije sve se više aktivirala i priklanjala KPJ i SKOJ-u, povezivala se s radničkom omladinom, pa zajedničkim snagama iznalazila različite oblike borbe protiv okupatora i ustaša. Nakon okupacije Dubrovnika i proglašenja fašističke tvorevine tzv. NDH, članovi SKOJ-a uz najveći rizik rasturaju prvomajski proglas CK KPJ, pišu po zidovima antifašističke parole i postavljaju crvene zastave. U jeku najvećeg terora koji je započeo okupacijom i ustaškom vladavinom to je bio dokaz da postoje snage koje ne samo što se nisu predale nego da se pripremaju za predstojeće borbe. S vremenom se organiziraju udarne grupe za rukovanje oružjem, jer srednjoškolska omladina nije služila vojsku. Srednjoškolska omladina u Dubrovniku je slijedila događaje, pa nakon upada Njemačke na Sovjetski Savez i Proglasa CK KPJ istog dana, kojim se naši narodi pozivaju na ustanak protiv okupatora, srednjoškolci su u gradu izveli više

diverzantskih akcija. U godinama rata đačke klupe svih srednjih škola u Dubrovniku sve više se prorjeđuju. Ustaški konfidenti prokazuju svoje kolege, pa ih policija progoni, odvodi u zatvore i logore, muči. Međutim, dubrovački srednjoškolci-skojevci sve su zadatke uspješno izvršili i to u neposrednoj blizini okupatora i ustaških vlasti, članova ustaške mladeži s kojima su sjedili u istim školskim klupama. Često je u učionici, ili na školskom hodniku bila dovoljna jedna usputna riječ, mig ili dogovoreni znak pa je obavijest bila prenesena, akcija pokrenuta, a zadatak ostvaren. Po dubrovačkim srednjim školama omladina se sve više diferencirala i opredjeljivala za NOP, a tako je bilo i među srednjoškolskim nastavnicima, (...) »Kad bi ušao nastavnik (u razred), znali smo koji je naš, a koji je njihov.«²¹

Antifašistička omladina, članovi SKOJ-a i KPJ u Dubrovniku, kao i drugi učenici srednjih škola u okupiranoj Dalmaciji, doživljavali su u to doba vrlo dramatične i teške krizne situacije. Poslije policijskih provala u organizacijama, hapšenja i suđenja pa prelaženja ugroženih u NOV i POJ, organizacije SKOJ-a skoro posve bi se raspale, a onda bi se iz gotovo bezazlene situacije ponovno formirale i nastavile s još upornijim radom i djelovnjajem.²²

Više stotina srednjoškolske omladine iz okupiranog dijela Dalmacije aktivno je sudjelovalo u borbama protiv okupatora i domaćih kvislunga, sve do oslobođenja zemlje, bilo u NOV i POJ, bilo ilegalno u različitim oblicima djelovanja.

Nakon kapitulacije Italije u drugom svjetskom ratu vlast tzv. NDH proširila se i na anektirana područja Dalmacije (zadarska i splitska provincija) u kojima se nastojalo uspostaviti ustašku vlast, pa i obnavljanje rada osnovnih i srednjih škola. Međutim, sav taj rad nije imao većih uspjeha, jer je narodnooslobodilački pokret (NOP) u cijeloj Dalmaciji imao veliki utjecaj.

Krajem 1943. i početkom 1944. godine ipak je uspostavljen rad osnovnih i srednjih škola i na područjima koja su ranije bila anektirana, ali je sve to bilo bez većih rezultata. Osnovne škole su radile neredovito i u otežanim uvjetima, a većina srednjoškolske omladine se uključivala u redove NOV i POJ. U Šibeniku i Splitu umjesto obnavljanja rada gimnazije i drugih srednjih škola organizirana je tzv. »informativna« škola, koja je samo povremeno djelovala, kako bi se okupljao onaj dio omladine koji nije otišao u partizanske jedinice.

Ovaj prikaz rada škola na području Dalmacije pod vlašću tzv. NDH, u toku drugog svjetskog rata, samo je kratki pregled, u kojem su istaknute najrelevantnije činjenice u određenom opsegu rada. Ogromna je građa o školstvu na području Dalmacije pod vlašću NDH, koju treba

²¹ Nikola Ivanišin, »Reguliranje radnog staža«, *Dubrovnik*, br. 2, Dubrovnik, 1967, 6.

²² Mate Zaninović, *Rad škola i kulturno-prosvjetna djelatnost u Dubrovniku u toku NOB-e od 1941—1945.*, IHROD, Split, 1985, str. 760—785.

švestrano obraditi, kako bi naši mladi naraštaji upoznali borbu generacija ratne omladine protiv fašizma i nacizma, koji je težio potčiniti naš narod svojim interesima.

Rad škola nakon oslobođenja Dalmacije u školskoj godini 1944/45.

Potkraj 1944. godine skoro cijela Dalmacija je oslobođena, a nakon bitke za Knin (koja je završena 3. prosinca) i posljednje uporište okupatora je oslobođeno. Narodna vlast i njeni prosvjetni odjel Oblasnog NOO poduzimaju mjere za obnavljanje školstva i prosvjetnog rada na načelima NOB-e i prosvjetne platforme KPJ. Obnovljene su sve osnovne škole, a mnoge su novoosnovane u Dalmaciji, pa je broj osnovnih škola u Dalmaciji ožujka 1945. bio slijedeći:²³

Okrug	Broj škola	Predviđeno	Učitelja	Stručnih	Polaznika	Obveznika
Zadar	147	35	291	61	8.122	15.818
Šibenik	72	35	135	72	7.850	11.105
Knin	39	30	52	43	4.649	11.056
Biokovo-Neretva	87	35	114	84	8.561	11.639
Split	8	—	60	60	2.384	2.923
Dubrovnik	105	15	166	151	5.293	5.863
S v e g a:	428	150	868	471	36.895	58.404
El Shatt	12	—	185	40	6.279	6.279
S v e g a:	440	150	1.003	511	43.138	64.683

Zalaganjem učitelja i uz pomoć prosvjetnih organa narodne vlasti osnovne škole u oslobođenoj Dalmaciji zabilježile su uspjehe u svome radu, pa se i broj osnovnih škola povećao u *travnju 1945. godine*.²⁴

Broj osnovnih škola	Obveznika	Polaznika	Učitelja	Stručnih	Nestručnih
707	76.923	55.957	1.083	665	418

Broj učitelja se isto tako postepeno povećavao organiziranjem tečajeva za pomoćne učitelje i obnavljanjem učiteljskih škola odmah nakon oslobođenja Dubrovnika, Splita, Šibenika i Zadra.

Obnovljene su i *srednje škole* (realne gimnazije u Zadru, Šibeniku, Splitu, Kninu, Sinju i Dubrovniku), bivše građanske škole prerastaju u niže gimnazije, a za nastavnički kadar u ovim školama osniva se u Splitu Viša pedagoška škola, koja je počela s radom početkom travnja godine 1945, dakle, još prije konačnog oslobođenja Jugoslavije, pa će ova škola biti prva viša škola u Dalmaciji.

²³ Oblasni NOO Dalmacije, br. 1037, 3. III 1945. Izvještaj ZAVNOH-a.

²⁴ Oblasni NOO Dalmacije, Izvještaj ZAVNOH-u za travanj 1945.

Poslije konačnog oslobođenja Dalmacije i cijele naše zemlje škole će nastaviti s radom i prosvjetnom djelatnošću u uvjetima obnove i izgradnje porušene domovine. Socijalistička stremjenja na području odgoja, obrazovanja i nastave, započeta u toku NOB-e, dalje će se razvijati, produbljivati i teorijski uopćavati na dobrobit naših naroda i izgradnje socijalističkih odnosa.

Mate Zaninović: SCHOOL INSTRUCTION IN THE DALMATIAN REGION UNDER NDH (INDEPENDANT STATE OF CROATIA) IN THE COURSE OF WORLD WAR II (1941—1945)

Summary

Following the April catastrophe of the Kingdom of Yugoslavia a peace treaty was signed in Rome between the Italian government and the government of the Independent State of Croatia (NDH). Part of the Dalmatian region owing to the Roman peace treaty (May 18, 1941) was thus annexed to NDH. Three big parishes were formed Bribir-Sidraga with its seat in Knin, Cetina with its seat in Omiš, and Dubrava with its seat in Dubrovnik.

NDH was in fact not independent from its start since the Italian army occupied the Dalmatian region which according the treaty agreement belonged to the rule of Italians. The best proof that this region was occupied by Italians, then afterwards following the Italian capitulation in the course of World War II (September 8, 1943) by Germans were the documents which school authorities had to deliver not only to the Department of Education, but also to military authorities of the enemy-occupier of the region.

In the course of World War II elementary and secondary schools worked irregularly, that is, from time to time according the circumstances of a given region. The school-day was shortened, the school-hour was to last less than 30 minutes or even less at times. Some changes were introduced in some schools regarding the teaching staff; many teachers were fired, some were transferred to another post, some arrested and many prosecuted. Educational policy and instruction were subservient to the Nazi and racist ideology, many new laws were installed as well as new acts and regulations brought forth going as far as to assert racial adherence etc. Education and teaching was enacted according the Ustasha-principles, subject matter of the curricula changed according the government requirements, that is, was according the interests of the enemy-occupier, and the Fascist and Nazi politics' instructions.

In secondary schools the anti-Fascist youth organized and offered resistance to this kind of educational policy, the most aggressive agitators were the secondary school-pupils in Knin, Sinj, and Dubrovnik. Many teachers and professors left their schools and joined the partisan war-fare. They worked in peoples' government, organized schools and teaching on the liberated territories of Dalmatia, and finally following the liberation of the whole country continued to work in schools. Their teaching in the liberated country was based on the ideological principles of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ), and ideals that led them to wage the war for peoples' liberation.